

НАУЧНО ДРУШТВО ЗА НЕГОВАЊЕ
И ПРОУЧАВАЊЕ СРПСКОГ ЈЕЗИКА
БЕОГРАД

СТУДИЈЕ СРПСКЕ И СЛОВЕНСКЕ
Серија I, год. III

ФИЛОЛОШКИ ФАКУЛТЕТ
У БЕОГРАДУ

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
У НИКШИЋУ

СРПСКИ ЈЕЗИК

Бр. 1-2
Београд, 1998

МИЛОСАВ ТЕШИЋ (Београд)

ИЗ ВОДЕНИЧКЕ ТЕРМИНОЛОГИЈЕ РАЧАНСКОГ КРАЈА

У раду се даје преглед и порекло воденичке терминологије рачанског краја у оквиру семантичких поља а на основу интегралних диференцијалних знакова.

1. Воденичарски занат још увек не спада у оне занате које је технолошки развој сасвим потиснуо, односно учинио непостојећим, али га је у доброј мери, појавом технички савршенијих млинова (парних и електричних), маргинализовао — што значи да и он изумире. Отуд је крајњи час да се побележи сва воденичка лексика, како би се отргао од заборавата тај важан сегмент материјалне културе српског народа.

2. Захваљујући прилично погодним хидрогеографским условима, воденичарски занат био је приближно задовољавајуће развијен у рачанском крају, али је и у њему број воденица *пошочара*¹, из наведеног разлога, веома смањен, док воденица *дринки*² уопште нема.

¹ *Пошочара* или, ређе, *рекавица* (исп. Боривоје Дробњаковић, *Воденице на Дрини и на њеним припокама*, Гласник етнографског музеја у Београду, књ. VIII, Београд, 1933, стр. 2) представља тип воденице *кашикаче*, или *кашикар*, чије коло стоји у хоризонталном положају, а покреће га вода која, истичући из бадња или жлеба, удара у његова кашикаста пера.

² *Дринка* је тип воденице лопатаре, чије коло стоји вертикално, а покреће га потребно јака текућа вода тако што својом снагом захвата његова лопатаста пера. У поменутом раду (о. с., стр. 14) Дробњаковић саопштава да је према селу Бесаровини постојала тек једна воденица *дринка*, а претходно каже: „Од с. Бесаровине даље уз Дрину нема дринки, док их од овог села низ Дрину има, и то највише према Бадовинцима и Црној Бари. Пошто, осим Бесаровине, не наводи ниједно друго рачанско село наспрам којег је постојала воденица *дринка*, то значи да је бесаровачка *дринка* била и једина рачанска воденица тог типа.

3. Боривоје Дробњаковић у раду *Воденице на Дрини и на њеним приитокама* (стр. 1–18, а потпун библиографски податак в. у првој фусноти) о воденицама поточарама, између осталог, каже и ово: „Немогуће је изређати све Дринине притоке и на њима све воденице поточаре, али да би слика била јаснија, навешћемо неколико примера. На Дрининим притокама од Раче на Сави до Бадовинаца (Срез мачвански) скоро нема воденица поточара. На томе их простору замењују дринке ... Идући од Бадовинаца даље уз Дрину, поточаре су многобројније мада има и дринки. Тако већ на Јадру, десној Дрининој притоци, од варошице Љешнице до села Јаребица има седамнаест поточара; на Тавни, левој Дрининој притоци, од манастира Тавне до села Главичица има их девет; на Радаљској Реци, десној Дрининој притоци, има их шест; на Требјешничкој Реци има их четири; на Ћевањи, левој Дрининој притоци, на стрмој падини дужине 200–300 метара поређано је девет воденица; у стрмој и тешко приступачној долини Тријешњице, у Доњој Тријешњици, има петнаест воденица; на Љубовићи их има само од њена ушћа у Дрину до Прослопа двадесет и осам; на Пилици их има осам“ (о. с., стр. 2).

3. На основу воденичке терминологије прикупљене, за ову прилику, у зиму и с пролећа текуће (1998) године у селу Љештанском (у даљем тексту Љ), месту удаљеном, у североисточном правцу, двадесетак километара од Бајине Баште, покушаћу, користећи се интегралним диференцијалним знаковима, да одредим њена основна семантичка поља. (Да би се дошло до целовитог рачанског воденичко-лексичког корпуса, потребна су додатна истраживања, те се надам да ће се наћи и времена, што зависи од мене, и средстава, што зависи од других, да се она доврше.)

4. 1) У прво семантичко поље улази именовање појма који се лексичко-семантички истражује, што значи да треба добити одговор на питање како се зове *уређај за млевење житија који покреће вода*:

у Љ се каже *вадѐница* и *водѐница*. (Дакле, лексема *млин* није у употреби.)

2) Прву поткатегорију у оквиру првог семантичког поља чини назив за врсту воденице коју покреће речна или поточна вода:

у Љ се каже *йџиочара*, али још чешће, као синоними, употребљавају се и фонетски ликови *вадѐница* и *водѐница*, што доводи до хомонимизације између општег назива и једне од његових врста.

3) Другу поткатегорију представљају називи за поточару с обзиром на подлогу на којој лежи, односно на то да ли је она од зиданог материјала, нпр. од камена, или је у питању пободена дрвена подлога:

у Љ се каже *зиданā ваденица / воденица и ваденица / воденица на сдѡама / на совама*, што значи да се ти појмови именују вишечланим терминима.

5. У друго семантичко поље свртани су називи објеката помоћу којих се вода доводи, ако се већ доводи, пред воденицу, као и именовање радње довођења или спречавања довођења:

у Љ се лексемом *брāна* означава преграда на реци или потоку помоћу које се вода усмерава на канал који је наводи на воденицу; лексемом *јāз* означава се канал којим се вода са реке или потока наводи на воденицу; описне конструкције *наврāиити / нāвраћати јāз* означавају радњу којом се вода, са реке или потока, скрене, односно скреће на јаз; лексемом *одјāзити* или описним образовањима *одврāиити / одвраћати јāз* означава се радња којом се спречава течење воде јазом.

6. Треће семантичко поље чине називи за направе, и њихове делове, из којих истиче вода и удара у пера од кола да би се оно окретало и, супротно од тога, називи за направе којима се то спречава:

у Љ се за прву направу, која је у облику подужег дрвеног корита, каже *жлѡѡб* и *жљѡб*, а друга се зове *јсѡава* (то је направа у виду даске набијене на мотку, помоћу које се, да би се зауставила воденица, спречава течење воде низ жлеб); горњи и шири део жлеба, у који утиче вода, има у Љ назив са два фонетска лика — *лāкомица* и *лāкумица*; *шѡмељ* или *шѡмељчић* је греда на коју доњим делом належе жлеб.

7. Четврто семантичко поље садржи називе направа и њихових делова који се односе на сложен уређај у унутрашњем делу воденице помоћу којег она ради, тј. меље, као и појаве у вези са њима:

у Љ су у оквиру овог семантичког поља у употреби наредни термини: *кѡло* је кружна направа у коју удара вода и окреће га; *јѡѡра* су издубљене дашчице на колу у које, у ствари, директно удара вода; *шрѡјина* је доњи део кола у који су усађена пера; *брѡнза* је комад гвожђа у који је уграђено коло; *шилѡак* је шилѡати комад гвожђа, усађен у средину трупине, који улази у бронзу; *ѡбрѡч* је дрвени или гвоздени круг који учвршћује пера на колу; *ѡмаја* је вода која пршће са кола када се оно окреће; *врѡјѡно* је усправно постављен дрвени или гвоздени ваљак који се окреће око своје осе и покреће горњи камен; *јѡјрица* је комад гвожђа у средини горњег камена у коју је, да би се камен окретао, уграђено вретено; *јрѡслица* је гвоздена шипка која спаја вретено и паприцу; *гѡрњѡ врѡјѡно* је горњи део вретена у који је уграђена преслица; *кāмење* је направа која меље (дробити, ситити) жито; *гѡрњѡ кāмењ*, *кāмењ гѡрњѡк* или само *гѡрњѡк* троструки је синоним за камени круг који се окреће; *кѡбила* је дрвена направа за подизање и спуштање горњег камена да би

се постигла жељена крупноћа млива; *руда* је даска, ракљаста на оном крају који стоји испод темеља или темељчића, а другим је крајем везана за кобилу; *клин* је дашчица помоћу које се диже и спушта кобила; *грдило* је рупа у центру горњег камена кроз коју пада жито из коша на доњи камен; *околишнице* су направа, лимена или дрвена, оклоп у облику непотпуног круга, који опасује камење и спречава расипање млива ван мучница; *доњи камѐн*, *камѐн доња̋к*, односно и *доња̋к*, као и у називима за покретни камен, у употреби је троструки синоним за непокретни камени круг; *маказе* су укрштене греде које служе као лежиште за доњи камен; *шоце* је трупчић у доњем камену, обично од врбе или јове, кроз који пролази преслица (у селу Главичице *шоце* је, према Дробњаковићевом налазу (о. с., стр. 6) оно што је у Љ *грошло* — рупа у центру горњег камена); *сачивица* је чекић за оштрење, посецање, камења; описним конструкцијама *сјећи*, *шосицајти камѐње* именована је радња која се односи на оштрење камења.

8. У пето семантичко поље укључени су називи за направе помоћу којих се жито нагони међу камење:

кѐш је направа изнад горњег камена, скована од дасака, у коју се сипа жито за млевање; *лојатица* је клинаста дашчица којом се регулише у којој ће количини испадати жито из коша; *карличица* је направа у дну коша са које пада жито, кроз гротло, на доњи камен (Дробњаковић омашком вели да је — што је синонимично са љештанским називом *карличица* — „кушо (с. Главичице), *кушлача* (с. Борина), *чанак* (с.Ђевање), од дрвета, облика чанка или велике кутлаче којом се узима брашно“, а требало је место „брашно“ рећи — жито); *кључаница* је направа којом се карличица причвршћује за кош; *чекѐтало* је дашчица за истеривање зрневља из коша под камен; *ракљаница* је ракљасто дрвце на које се ослања водоравна дашчица чекетала; *зарез* је један од усека на водоравној дашчици чекетала којим се регулише брзина истицања зрневља из коша (у Љ, дакле, не постоји никакав назив ни за водоравну нити за вертикалну дашчицу чекетала, која удара у горњи камен када се он окреће).

9. Шесто семантичко поље садржи називе који се односе на радње и појмове из сфере млевења жита, називе за направе или нека средства који стоје у тесним везама са мливом, називе из области прераде и квалитета млива, као и назив за једну посебну количину млива:

а) за радњу када се пусти вода на коло те се заврти камен и жито крене из коша, каже се да је воденица почела *мљејти*; у употреби су, у различитим описним формама, и глаголске лексеме свршеног вида *самљејти* и *изамљејти*, а када се воденица, при крају рада, утиша, онда се, опет у разноликим описним спојевима, користи лексема *изамљејати*

/ *изаміљаџи*; у зависности да ли се жели жито самлети да буде ситно или крупно млевено говори се *самљети на ситно*, односно *самљети на крујно*; *јројармиџи* значи самлети жито за јарму; радња млевења именује се лексемом *мљава*.

б) *цак* је врећа у коју се купи брашно или у којој се доноси жито у воденицу; *мучнице* су сандук у који при млевењу пада брашно, а *мучњак* је сандук који стоји уз мучнице и служи за купљење прљавог брашна; *лојашница* је и дрвена кашика за купљење брашна, што је хомоним у односу на клинасту лопатицу којом се регулише у којој ће количини испадати жито из коша.

в) *мљаво* је жито припремљено за млевење, али и жито које се тренутно меље, као и самлевено жито, односно брашно; *брашно* је прах од самлевоног жита; *мекње* су љушчице од самлевоног жита које се, при млевењу, одвајају од брашна; *јарма* је крупно самлевено жито; *осјевак* или *јасиљ* назив је за ситно, фино млевено брашно, односно за најквалитетније брашно, које, како се вели, „иде ко коњски реп“; *дмелне* су труњаво, нечисто брашно, које је самлевено тек наоштреним камењем.

г) *ујам* или *јуџ* је количина брашна која се узима као надокнада за млевење; у значењу 'узимати ујам' говори се *јујмаџи*; *куџа* је средство којим се узима ујам.

10. Седмо семантичко поље обухвата називе за особе које се баве воденичким послом, назив за време, ако воденица има више власника, које им стоји на располагању да се користе њом као својином, као и називе за оне који се користе воденичким услугама:

ваденичар / *воденичар* је онај који ради у воденици; *ваденичарка* / *воденичарка* је женска особа која ради у воденици; у Лб не постоји лексема која представља назив за оног или ону што допреми жито у воденицу и чека да се самеле (изостаје, дакле, назив *јомељарац*, *јомељарка* или који други); ако воденица има више власника, за једног од њих се каже да је *јоредовник*, а таква воденица се зове *јоредовничка воденица* / *воденица*; одређени временски период (у данима, недељама, месецима) у које један од поредовника располаже воденицом као својином, односно зарађује радећи у воденици, назива се *ред*.

11. Боривоје Дробњаковић (о. с., 1) написао је и ово: „Средњевековни владари су уз многа села и друге дарове, које су давали манастирима, поклањали им и воденице ... Воденице су градили владари и властела на својим поседима, а тамо где то нису учинили, подизало их је заједнички и удружено само становништво ... Треба истаћи, да су воденице остале скоро онакве какве су некада биле: облик, грађа, поједини

делови са називима, ред и начин употребе итд. — све је готово непромењено.“

Што се непромењивости назива тиче, може се, у вези са Дробњаковићевом тврдњом, рећи, а на основу, већином уско специфичних воденичких термина, записаних у Љ, а њих је, не рачунајући фонетске варијације, око седамдесетак, да су они у огромној већини домаћег, односно словенског порекла: свакако зато што је воденичарство у средње-вековној Србији, дакле пре турског освајања српских земаља, имало дугу традицију и било изузетно развијено, те се тако и његова терминологија могла чувати, и очувати, од утицаја других језика, првенствено турског — а о томе управо и Дробњаковић говори.

Од турцизама у љештанској воденичкој терминологију у употреби су ове 3 лексема: *ја̀рма* (тур. *uarma*; од чега је изведен и глагол *ја̀роја̀рми-ји*), *ма̀казе* (тур. *makas*) и *јѝур* (тур. *öşür*³); три су и грецизми: *ку̀шија* (грч. *konti*, а вероватно унесено преко тур. *kutu*), *иа̀сѝа̃* (грч. *raspálē*) и *ѝе̃ме̃* са изведеницом *ѝе̃ме̃љчић* (грч. *themelion*; и овде је могући посредник турски језик); талијанизам је, а можда галицизам или и германизам, лексема *бро̀нза*, мада се персијски језик сматра за њено извориште (тал. *bronzo*, фр. *bronze*, нем. *Bronze*); мађаризам је лексема *ца̀к* (мађ. *zsák*).

К МЕЛЬНИЧНОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ ОБЛАСТИ РАЧА

Резюме

В работе дается обзор и происхождение мельничной терминологии области Рача в рамках семантических полей и на основании интегральных дифференциальных признаков. Лексемы распределены в семь семантических полей, в которых определено значение каждой статьи. На основании одной раньше опубликованной этнографической работы осуществлены и некоторые сопоставления с более широким окружением.

Милосав Тешић

³ Тако пише у речнику Абдулаха Шкаљића *Турцизми у српскохрватском језику*, „Свјетлост“, Сарајево, 1965. г., а у *Великом рјечнику стараних ријечи, израза и крајница* Братолуба Клаића („Зора“, Загреб, 1974) стоји *ušur* и *ošur*.